

Filip Čukljević

*FREGEOVSKO REŠENJE PARADOKSA ANALIZE
I KRITERIJUM ZA RAZGRANIČENJE MISLI*

APSTRAKT: Na početku ovog rada predstavljena je jedna formulacija paradoksa analize. Potom je izloženo standardno Fregeovsko rešenje tog paradoksa, kao i problemi sa kojima se to rešenje suočava. Zatim je prikazano jedno drugo rešenje paradoksa analize, koje se može pronaći u poznim Fregeovim spisima. Biće pokazano kako je to rešenje, barem na prvi pogled, nesaglasno sa kriterijumom za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu. Na kraju je sugerisano moguće rešenje te nesaglasnosti.

KLJUČNE REČI: paradoks analize, značenje, razumevanje, smisao, referencija

Uvod

U ovom radu baviću se Fregeovskim rešenjem paradoksa analize i njegovim odnosom prema kriterijumu za razgraničenje misli. Pokušaću da pokažem kako se rešenje paradoksa analize koje se može pronaći u Fregeovim poznim spisima može shvatiti kao saglasno sa kriterijumom za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu, iako se na prvi pogled čini da to nije tako. Prvo ću ponuditi jednu preglednu formulaciju samog paradoksa analize. Zatim ću prikazati rešenje tog paradoksa koje se standardno smatralo Fregeovskim. Tvrdiću kako se to rešenje suočava sa nekim ozbiljnim problemima. Potom ću predstaviti drukčije rešenje paradoksa analize koje se može pronaći u Fregeovim poznim spisima. Pokazaću kako je to rešenje, barem na prvi pogled, nesaglasno sa kriterijumom za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu. Na kraju ću ponuditi jedno moguće rešenje te nesaglasnosti.

Paradoks analize:

Prema ovom paradoksu, tip analize koji se često smatra(o) jednim od glavnih poslova filozofa – barem unutar analitičke tradicije – a koji možemo nazvati pojmovnom analizom, zapravo je nemoguć. Odnosno, ta analiza ne može biti istovremeno ispravna i informativna, što su osnovni zahtevi koji se pred takvu

analizu postavljaju kako bi ona bila uspešna. S obzirom na to da ne postoji u potpunosti prihvaćena jasna i precizna formulacija ovog paradoksa, ovde ću ponuditi jednu moguću takvu formulaciju. Ta formulacija je, pored toga što je pregledna, korisna za jasnije ukazivanje na razlike između različitih rešenja paradoksa analize koja će se u daljem toku rada razmatrati.¹

Postoje nesuglasice oko toga šta je tačno predmet analize. Prema nekima je to jezički izraz,² prema drugima to je pojam na koji se izraz odnosi.³ Ali pošto to ovde nije od ključne važnosti, i pošto ću termin "pojam" koristiti kao deo Fregeove tehničke terminologije, pretpostaviću da je ono što se analizira neki jezički izraz, ili preciznije, značenje koje taj izraz ima. Termin "značenje" za sada namerno nije određen u potpunosti, jer će taj pojam različita rešenja paradoksa razumeti na različite načine. Nazovimo izraz koji se analizira *analizandumom*, a izraz pomoću kojeg se analiza vrši *analizansom*. Uzmimo da je izraz "A" analizandum, dok je izraz "B" analizans. Neka sama analiza bude predstavljena u obliku "A je B". U tom slučaju, paradoks analize možemo prikazati na sledeći način:

1. Analiza "A je B" je ispravna.
2. Analiza "A je B" je informativna.
3. Ako je neka analiza ispravna, onda njeni analizandum i analizans imaju isto značenje.
4. Iz 1. i 3. dobijamo da izrazi "A" i "B" imaju isto značenje.
5. Ako neka dva izraza imaju isto značenje, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isto značenje.
6. Iz 4. i 5. dobijamo da svako ko razume izraze "A" i "B" zna da oni imaju isto značenje.
7. Ako postoje dva izraza takva da ko god ih razume zna da oni imaju isto značenje, onda analiza jednog od tih izraza pomoću drugog nije informativna.
8. Iz 6. i 7. dobijamo da analiza "A je B" nije informativna.
9. Iz 2. i 8. dobijamo protivrečnost.

Pretpostavke 1. i 2. predstavljaju osnovne uslove uspešne pojmovne analize, te se kao takve ne mogu dovoditi u pitanje. Pretpostavka 7. ima skoro tautološki

1 Najčešće se smatra da je prvu formulaciju paradoksa analize ponudio Lengford u kontekstu razmatranja Murovog shvatanja analize (Langford, 1942, str. 321-42). Neke alternativne formulacije tog paradoksa mogu se pronaći u Beaney, 1996, str. 138-9, zatim u Church, 1946, str. 132, kao i u Nelson, 2008, str. 160-1. Takođe, sam Frege je ponudio izvesnu formulaciju tog paradoksa, po nekima prvu jasnu (Beaney, 1996, str. 140), u svom prikazu Huserlove *Filozofije aritmetike* (Cf. Frege, 1984b, str. 199-200).

2 Cf. Beaney, 1996, str. 138-9, Nelson, 2008, str. 160.

3 Cf. Church, 1946, str. 132.

status, te se i ona može smatrati neupitnom. Pretpostavka 3. jeste nešto što se takođe, barem na prvi pogled, nameće kao očigledno.⁴ Ovde je ponovo važno primetiti da termin "značenje" za sada namerno koristim na jedan način koji ga ostavlja nepotpuno određenim. Značenje je za sada prosto ono što analizandum i analizans uspešne analize moraju da dele. U samoj literaturi ne postoji jasan konsenzus oko toga kako tačno nazvati to što analizandum i analizans uspešne analize moraju deliti. Tako Bini govori o zajedničkom "značenju",⁵ Nelson o zajedničkom "smislu",⁶ dok Čerč govori i o zajedničkom "značenju" kao i o zajedničkom "pojmu" na koji se analizandum i analizans odnose.⁷ Ovde sam se opredelio za termin "značenje" zato što ću termine "smisao" i "pojam" koristiti kao deo Fregeove tehničke terminologije. Dalje, pretpostavku 5. možemo, sledeći Hortija, nazvati *principom transparentnosti*.⁸ Ovde neću ulaziti u njeno detaljnije pojašnjenje i opravdanost. U daljem toku rada videćemo kako i rešenje paradoksa analize koje se standardno smatralo Fregeovskim kao i rešenje tog paradoksa koje se može pronaći u Fregeovim poznim spisima dovode u pitanje ovu pretpostavku, premda to čine na različite načine. Stoga ću ovu pretpostavku detaljnije razmotriti kada se budemo bavili ovim rešenjima.

Standardno Fregeovsko rešenje paradoksa analize:

Rešenje paradoksa analize za koje se tradicionalno smatralo da je u Fregeovskom duhu,⁹ i koje neki pronalaze i kod samog Fregea,¹⁰ dovodi u pitanje pretpostavku 3. To čini pomoću razlikovanja dve komponente značenja – *smisla* i *referencije*.¹¹ Prema tom rešenju, ispravna analiza zahteva samo jednakost u referenciji analizanduma i analizansa, ali ne i jednakost u smislu. Upravo razlika u smislu obezbeđuje informativnost analize. Način rešavanja paradoksa analize u tom slučaju postaje analogan Fregeovom načinu rešavanja takozvane Fregeove za-

4 Neki autori koji zastupaju ovaj stav su Bini, Čerč i Nelson. Cf. Beaney, 1996, str. 138-9, Church, 1946, str. 132, Nelson, 2008, str. 160.

5 U originalu "meaning". Beaney, 1996, str. 138-9.

6 U originalu "sense". Nelson, 2008, str. 160.

7 U originalu "meaning" i "concept". Church, 1946, str. 132.

8 Cf. Horty, 2007, str. 8-9.

9 Cf. Church, 1946, str. 133. i White, 1948, str. 305-6.

10 Cf. Beaney, 1996, str. 140-1, Frege, 1984b, str. 200 i Nelson, 2008, str. 162.

11 Termin "smisao" koristim kao prevod Fregeovog termina "Sinn", a termin "referencija" kao prevod Fregeovog termina "Bedeutung". Odnosno, termin "sense" iz engleskog prevoda Fregea prevodim terminom "smisao", a termin "meaning" terminom "referencija", Cf. Frege, 1984a, str. 157.

gonetke.¹² Fregeova zagonetka se sastoji u sledećem: ako su izrazi "a" i "b" imena nekih objekata, kako iskaz " $a=b$ " može biti istovremeno istinit i informativan? Čini se da ako je istinit, onda izrazi "a" i "b" moraju imati isto značenje, no onda bi iskaz " $a=b$ " trebalo da ima isto značenje kao iskaz " $a=a$ ". Ali, pošto je ovaj drugi iskaz neinformativan, takav bi trebalo da bude i prvi iskaz.¹³ Prema Fregeu, rešenje ove zagonetke sastoji se u sledećem: izrazi "a" i "b" imaju istu referenciju, što obezbeđuje istinitost iskaza " $a=b$ ", ali imaju različit smisao, što obezbeđuje informativnost datog iskaza.¹⁴ Ovde nećemo ulaziti u to šta su tačno smisao i referencija. To bi nas odvelo daleko izvan granica ovog rada, a za svrhe rada nije od presudne važnosti. Dovoljno je reći da je referencija nekog imena objekt na koji se to ime odnosi, dok se smisao nekog imena shvata kao način prikazivanja datog objekta.¹⁵ Tako je referencija izraza "Večernjača" i "Zornjača" jedna te ista, naime planeta Venera, dok je njihov smisao različit – smisao prvog izraza bilo bi nešto poput "najsvetlije nebesko telo na večernjem nebu", dok bi smisao drugog izraza bio nešto poput "najsvetlije nebesko telo na jutarnjem nebu". Zbog toga bi iskaz "Večernjača=Zornjača" bio ujedno istinit i informativan.

Analogno ovome, ispravnost analize mogla bi se shvatiti kao zagantovana podudaranjem u referenciji analizanduma i analizansa, dok bi analiza bila informativna zahvaljujući razlici u njihovom smislu.¹⁶ Ovde treba uočiti jednu bitnu stvar. Izrazi koje povezuje znak jednakosti iz Fregeove zagonetke jesu ono što Frege naziva (*vlastitim*) imenima. To su izrazi koji kao svoju referenciju mogu imati samo jedan jedinstveni objekt. Vlastita imena prema Fregeu ne mogu kao svoju referenciju imati neki *pojam*.¹⁷ Zbog toga smatram pogrešnim način na koji Čerč formuliše "Fregeovsko" rešenje paradoksa analize. Čerč daje primer u kojem uzima da je "b" ime koje referira na pojam neženje, dok je "ms" ime koje referira na pojam neoženjenog muškarca, te analizu koju označava kao " $b=ms$ " smatra uspešnom pošto ta dva imena referiraju na isti pojam, ali imaju različit smisao.¹⁸ Analizu "A je B" ne možemo shvatiti kao da izrazi "A" i "B" koji se pojavljuju u njoj moraju biti imena, jer se pojmovna analiza vrlo često odnosi na izraze koji nisu imena u ovom Fregeovom smislu, poput samog Čerčovog izraza "neženja", ili nekih više filozofskih izraza poput "znanje", "uzročnost", itd.

12 Cf. Church, 1946, str. 133.

13 Cf. Church, 1946, str. 133, Frege, 1984a, str. 157-8.

14 Cf. Frege, 1984a, str. 157-8, 176-7.

15 Ibid., str. 158.

16 Cf. Beaney, 1996, str. 140, Church, 1946, str. 133.

17 Frege, 1984a, str. 158. Šta je tačno *pojam* kod Fregea videćemo u narednom odeljku.

18 Church, 1946, str. 133.

U ovom odeljku još samo treba videti kako tačno ovaj tip rešenja sprečava dolaženje do paradoksalnog zaključka iz prethodnog odeljka. S obzirom na raslojavanje "značenja" iz prvobitne formulacije paradoksa na "smisao" i "referenciju", moramo preispitati pretpostavke u kojima se termin "značenje" javlja tako što ćemo na mesto javljanja tog termina u tim pretpostavkama koristiti termine "smisao" ili "referencija", u zavisnosti od konkretnog slučaja. Tako pretpostavka 3. postaje:

3'. Ako je neka analiza ispravna, onda njeni analizandum i analizans imaju istu referenciju.

Zaključak 4. onda postaje:

4'. Izrazi "A" i "B" imaju istu referenciju.

Sada se postavlja pitanje kako tumačiti pretpostavku 5, kako bismo iz nje i pretpostavke 4'. mogli izvesti relevantne posledice. S obzirom na to da je pretpostavka 5. u obliku kondicionala, i da se u njenom antecedensu javlja termin "značenje", taj termin u antecedensu moramo prevesti terminom "referencija", kako bismo iz tako modifikovane pretpostavke 5. i pretpostavke 4'. mogli dalje izvoditi relevantne posledice. U tom slučaju, pretpostavka 5. postaje:

5'. Ako neka dva izraza imaju istu referenciju, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isto značenje.

Međutim, ovakva pretpostavka 5'. još uvek nije dovoljno precizna, jer smo termin "značenje" u konsekvensu ostavili neprevedenim. Ovde se zapravo javlja i prekid u dolaženju do paradoksalnog zaključka, jer kako god da prevedemo termin "značenje" u konsekvensu, pretpostavka 5'. postaje lažna. Ako termin "značenje" prevedemo terminom "referencija" ona postaje lažna jer izrazi poput "Večernjača" i "Zornjača", ili "srčenjak" i "bubrežnjak", imaju istu referenciju, mi možemo da ih razumemo, ali ne moramo znati da oni imaju istu referenciju. Sa druge strane, ako termin "značenje" prevedemo terminom "smisao", ta pretpostavka postaje lažna jer izrazi sa istom referencijom ne moraju imati isti smisao, kao što možemo videti na osnovu prethodna dva para izraza. Ovde je bitno napomenuti da ovo rešenje ipak ne negira pretpostavku 5, tj. princip transparentnosti kako smo je još nazvali, pod uslovom da termin "značenje" i u antecedensu i u konsekvensu te pretpostavke prevedemo terminom "smisao". Možemo prihvatiti kao istinito prema ovom rešenju da ako dva izraza imaju isti smisao, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isti smisao. Videćemo u daljem toku rada da rešenje paradoksa analize koje se može pronaći u Fregeovim poznim spisima dovodi u pitanje i ovako specifikovanu pretpostavku 5.

Problemi sa prethodnim rešenjem paradoksa analize:

U prethodnom odeljku videli smo da se prema standardnom Fregeovskom rešenju paradoksa analize ispravnost analize obezbeđuje jednakošću u referenciji analizanduma i analizansa, dok se njena informativnost obezbeđuje razlikom u njihovom smislu. Ovde ću pokazati kako ovo objašnjenje ne zadovoljava neke naše osnovne intuicije o tome šta bi pojmovna analiza trebalo da bude. To ću učiniti fokusiranjem na prvu komponentu ovog objašnjenja, naime na to da se ispravnost analize obezbeđuje jednakošću referencije. Tvrdiću kako ovo ne predstavlja dovoljan uslov za ispravnost analize.

Uzmimo npr. izraze "srčenjak" i "bubrežnjak". Pod ovim prvim se podrazumeva "stvorenje sa srcem", a pod drugim "stvorenje sa bubregom". Ovi izrazi predstavljaju ono što Frege naziva *predikatima*, ili *rečima za pojmove*, i to su izrazi koji kao svoju referenciju nemaju neki objekt, već neki *pojam*.¹⁹ Pojmove Frege shvata kao jednu vrstu funkcija, naime one funkcije koje kao svoju vrednost uvek imaju neku istinosnu vrednost.²⁰ Tako pojam srčenjaka za argument koji je neki određeni čovek daje vrednost istina, dok za argument koji je neki određeni broj daje vrednost laž. Dok pojam predstavlja referenciju predikata, smisao predikata Frege naziva *nepotpunim* ili *nezasićenim smislom*, kao što su nezasićeni i sami pojmovi, jer u sebi sadrže prazno mesto koje treba da se popuni nekim objektom, odnosno imenom ako umesto o pojmovima govorimo o predikatima.²¹ Ovde nas neće interesovati šta tačno predstavlja smisao predikata, već će nas zanimati šta predstavlja kriterijum za identitet referencije dva predikata, tj. kriterijum za identitet pojmova. Frege tvrdi da je referencija dva predikata jednaka akko su pojmovi na koje se ti predikati odnose koekstenzivni.²² Međutim, ovo predstavlja problem za rešenje paradoksa analize izloženo u prethodnom odeljku. U tom slučaju, pošto su pojmovi srčenjaka i bubrežnjaka koekstenzivni, ispalo bi da izrazi "srčenjak" i "bubrežnjak" imaju istu referenciju, te iz toga sledi da je analiza u kojoj je analizandum izraz "srčenjak" a analizans izraz "bubrežnjak" ispravna, što intuitivno deluje neprihvatljivo.²³ Pre bismo rekli da je ispravna analiza izraza "srčenjak" nešto poput "stvorenje sa srcem". Ovo je samo jedan kontraprimer za prethodno rešenje paradoksa analize. Opšta formula za nalaženje takvih kontraprimera bila bi sledeća:

19 Cf. Frege, 1979a, str. 120-2.

20 Ibid., str. 119.

21 Klement, 2002, str. 65-6.

22 Frege, 1979a, str. 122, Klement, 2002, str. 65-6.

23 Kvajn dolazi do sličnog zaključka. Tačnije, on ne kaže da bi takva analiza bila besmislena, već bi pre rekao da ti izrazi prosto nisu sinonimi, tj. da nemaju isto "značenje". Cf. Kvajn, 2007, str. 138, 148.

nađimo bilo koja dva predikatska izraza "X" i "Y", koja imaju istu ekstenziju – onda će analiza "X je Y" biti ispravna. Ova posledica deluje još neprihvatljivije ako za izraze "X" i "Y" uzmemo izraze koji imaju praznu ekstenziju, poput izraza "jednorog", "zmaj", itd. U tom slučaju ispalo bi da bilo koji takav izraz možemo analizirati pomoću nekog njemu (u tom pogledu) sličnog izraza, što deluje prilično apsurdno.

Postoji još jedan problem za ovakvo rešenje paradoksa analize, koji je srodan prethodnom. Često kad se bavimo filozofijom ne bismo hteli da analiziramo samo pojedinačne izraze, kao što se do sad moglo učiniti, već ponekad i čitave rečenice. U tom slučaju analiza jedne rečenice jeste neka druga rečenica. Tako bi npr. neko mogao da veruje da je ispravna analiza rečenice tipa "S zna da p" – rečenica "S istinito opravdano veruje da p", ili nešto poput toga. Takvih primera je vrlo mnogo u filozofiji. No, kada bismo pokušali da rešenje paradoksa analize iz prethodnog odeljka primenimo na slučajeve analize u kojima su analizandum i analizans neke rečenice, došli bismo do apsurdnih posledica. Naime, referencija neke rečenice prema Fregeu jeste njena istinosna vrednost.²⁴ Ako bismo smatrali da je u slučaju kada su analizandum i analizans neke rečenice ono što obezbeđuje ispravnost te analize činjenica da te dve rečenice imaju istu referenciju, obavezali bismo se na neprijatnu posledicu da se bilo koja rečenica može analizirati pomoću neke druge rečenice, pod uslovom da imaju istu istinosnu vrednost. Tako bi se rečenica "Pera je osoba" mogla analizirati pomoću rečenice " $2+2=4$ ", što je apsurdno.²⁵ Opšta formula za pravljenje ispravnih analiza u tom slučaju bila bi sledeća: uzmimo bilo koje dve rečenice "p" i "q" koje imaju istu istinosnu vrednost – analiza u kojoj je rečenica "p" analizandum a rečenica "q" analizans jeste ispravna. Ova posledica je neprihvatljiva.

Verujem da ovde možemo da zaključimo kako Fregeovsko rešenje paradoksa analize iz prethodnog odeljka prosto nije adekvatno. Međutim, u narednom odeljku videćemo da se kod Fregea, u njegovim poznim spisima, mogu pronaći naznake za još jedno rešenje ovog paradoksa, koje više obećava od ovog do sada razmatranog.

Fregeovsko rešenje paradoksa analize iz Fregeovih poznih spisa:

Videli smo u prethodnom odeljku da jednakost u referenciji analizanduma i analizansa nije dovoljna kako bi analiza bila ispravna. Fregeovsko rešenje paradoksa analize koje se može pronaći u poznoj fazi Fregeovog stvaralaštva prihvata ovaj

24 Frege, 1984a, str. 163.

25 Malo drukčiji primeri koji pokazuju nedovoljnost podudaranja u referenciji dve rečenice za ispravnu analizu jedne pomoću druge – uzeti iz Fregeovih *Osnova aritmetike* – mogu se pronaći u Beany, 1996, str. 141 i Frege, 1960, str. 73-81.

zaključak. Jednakost u referenciji analizanduma i analizansa više se ne shvata kao dovoljna za ispravnost analize, već se sada za to zahteva njihova jednakost u smislu. Da bi analiza bila ispravna, analizandum i analizans moraju imati isti smisao.²⁶ Najrazrađenije tumačenje ovog Fregeovskog rešenja paradoksa analize iz pozne faze možemo naći kod Nelsona, pa ćemo u ovom odeljku uzeti u obzir pre svega njegovo tumačenje tog rešenja.

Osnovno pitanje koje Nelson, a prema njemu i Frege, postavlja jeste sledeće: kako je moguće da razumemo smisao dva izraza, odnosno analizanduma i analizansa, a da ne znamo da li je taj smisao jedan te isti?²⁷ Odavde postaje jasno da ovo rešenje paradoksa analize zapravo dovodi u pitanje pretpostavku 5. (princip transparentnosti) na jedan radikalniji način od onoga na koji je to činilo rešenje paradoksa analize kojim smo se bavili u prethodnim odeljcima. Kako tačno dolazi do toga? S obzirom na to da je prema ovom rešenju analiza ispravna zato što analizandum i analizans imaju isti smisao, pretpostavka 3. iz početne formulacije paradoksa analize postaje:

3". Ako je neka analiza ispravna, onda njeni analizandum i analizans imaju isti smisao.

U tom slučaju, zaključak 4. postaje:

4". Izrazi "A" i "B" imaju isti smisao.

Zatim, kako bismo iz ovog zaključka 4". i pretpostavke 5. početne formulacije mogli dalje izvoditi relevantne posledice, pretpostavku 5. moramo tumačiti kao:

5". Ako neka dva izraza imaju isti smisao, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isto značenje.

Kako ovde tumačiti termin "značenje" u konsekvensu, pomoću termina "smisao" ili pomoću termina "referencija"? Ovo je na izvestan način lažna dilema. Pretpostavimo da ga tumačimo pomoću termina "referencija". U tom slučaju dobijamo sledeću tvrdnju:

5". 1. Ako neka dva izraza imaju isti smisao, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju istu referenciju.

Sada se postavlja pitanje kako bismo mogli opravdati ovu tvrdnju. Istina je da prema Fregeu ako dva izraza imaju isti smisao, onda oni imaju i istu referenciju. To je zbog toga što smisao određuje referenciju.²⁸ Stoga bi se tvrdnja 5". 1. mogla izvesti iz tvrdnje da svako zna da smisao određuje referenciju i tvrdnje da ako dva

26 Mesta kod Fregea koja se navode kao potvrda za pripisivanje ovog rešenja paradoksa analize Fregeu (Cf. Beaney, 1996, str. 143-3, Nelson, 2008, str. 162) mogu se pronaći u Frege, 1979b, str. 211, Frege, 1964, str. 82-3.

27 Cf. Frege, 1979b, str., 211, Nelson, 2008, str. 162.

28 Cf. Burge, 2005, str. 243.

izraza imaju isti smisao, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isti smisao. Ovde vidimo da ako termin "značenje" u pretpostavci 5". prevedemo pomoću termina "referencija", obavezali smo se na istinitost tvrdnje koju zapravo dobijamo kada u pretpostavci 5". termin "značenje" prevedemo pomoću termina "smisao". Ta tvrdnja jeste sledeća:

5". 2. Ako neka dva izraza imaju isti smisao, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isti smisao.

Setimo se da je tvrdnja 5". 2. nešto što je prethodno rešenje paradoksa analize moglo da prihvati. Za razliku od tog rešenja, rešenje kojim se bavimo u ovom odeljku dovodi u pitanje ovu tvrdnju. Pitanje koje smo videli da Nelson postavlja na početku ovog odeljka zapravo je sledeće: kako je moguće da je ova tvrdnja lažna?

Prema Nelsonu – i Fregeu u njegovom tumačenju – moguće je da dva izraza imaju isti smisao, da ih mi razumemo, ali da ne znamo da oni imaju isti smisao. To je moguće, ali samo u slučaju kada je to naše razumevanje *maglovito*, a ne *jasno*.²⁹ S obzirom na donekle metaforičan karakter ovih termina koji se javljaju kod Fregea,³⁰ Nelson prvu vrstu razumevanja smisla još naziva i *delimičnim razumevanjem*, a drugu *potpunim razumevanjem*.³¹ Tako se pretpostavka 5". 2. može razumeti na dva načina. Prvi način bi bio sledeći:

5". 2. 1. Ako neka dva izraza imaju isti smisao, onda svako ko delimično razume ta dva izraza zna da oni imaju isti smisao.

Drugi način bi bio:

5". 2. 2. Ako neka dva izraza imaju isti smisao, onda svako ko u potpunosti razume ta dva izraza zna da oni imaju isti smisao.

Ovo rešenje paradoksa analize prihvata istinitost tvrdnje 5". 2. 2, ali ne i istinitost tvrdnje 5". 2. 1. Ali, iz pretpostavke 5". 2. 2. i pretpostavke 4". možemo da dobijemo samo zaključak:

6". Svako ko u potpunosti razume izraze "A" i "B" zna da oni imaju isti smisao.

Dalje, da bismo mogli da izvedemo relevantne posledice iz ovog zaključka i pretpostavke 7. iz početne formulacije paradoksa analize, tu pretpostavku moramo tumačiti kao:

29 Cf. Frege, 1979b, str. 211, Nelson, 2008, str. 162.

30 Frege, 1979b, str. 211.

31 Nelson, 2008, str. 163. Nelsonova inspiracija za ovu distinkciju, po njegovom vlastitom priznanju, može se pronaći kod Berdža, koji sa svoje strane navodi određena mesta kod Fregea na kojima pronalazi tu distinkciju (Cf. Burge, 2005, str. 252-5).

7". Ako postoje dva izraza takva da ko god ih u potpunosti razume zna da oni imaju isti smisao, onda analiza jednog od tih izraza pomoću drugog nije informativna.

Ovo možemo prihvatiti kao istinito, ali iz ovoga se samo može zaključiti da je uspešna pojmovna analiza nemoguća u slučaju kada u potpunosti razumemo analizandum i analizans, što izgleda sasvim prihvatljivo. Ne može se zaključiti da je ona nemoguća u slučaju kada samo delimično razumemo analizandum ili analizans, pošto ovo rešenje odbacuje tvrdnju 5". 2. 1. koja je za taj zaključak neophodna.

U Nelsonovom tumačenju Fregea, cilj pojmovne analize se upravo sastoji u tome da od maglovitog, delimičnog razumevanja analizanduma dođemo do njegovog jasnog, potpunog razumevanja.³² U čemu se tačno sastoji delimično, a u čemu potpuno razumevanje smisla nekog izraza? Nelson nudi kratak pokušaj pojašnjenja ovih pojmova. Delimično razumemo smisao nekih izraza kada, kako to kaže Nelson, *shvatamo* njegov smisao, ali nismo u stanju da ga u potpunosti jasno artikulišemo. Potpuno razumemo smisao nekog izraza kada smo u stanju da ga u potpunosti jasno artikulišemo.³³ Informativnost analize se u tom slučaju objašnjava time što analizandum nejasno i nepotpuno artikuliše određeni smisao, dok analizans taj isti smisao artikuliše jasno i potpuno. Kako bi Nelson još to rekao, sa analizandumom i analizansom povezujemo različite *konceptije*, što su prema njemu načini na koji mi shvatamo neki smisao.³⁴ Ovo objašnjenje razlike između delimičnog i potpunog razumevanja smisla nekog izraza daleko je od potpunog i zahteva više razmatranja, kao što i sam Nelson priznaje,³⁵ ali ovde nećemo problematizovati taj aspekt Nelsonovog rešenja. Pre svega, potrebno je ustanoviti da li ovo rešenje, onakvo kakvo je do sada izloženo, možemo uopšte nazvati Fregeovskim. Sumnja u potvrđan odgovor na ovo pitanje javlja se zbog toga što se čini da ovakvo rešenje paradoksa analize stoji u direktnom sukobu sa kriterijumom za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu.

Prethodno rešenje paradoksa analize i kriterijum za razgraničenje misli:

Kriterijum za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu možemo formulisati na sledeći način: ako dve rečenice imaju isti smisao, onda osoba koja razume obe rečenice i prihvata jednu od njih kao istinitu mora kao istinitu da prihvati i drugu. Ako je moguće da ta osoba prihvati jednu od tih rečenica kao

32 Nelson, 2008, str. 163.

33 Cf. Ibid., str. 163-4.

34 Cf. Ibid., str. 165-6.

35 Ibid., str. 165.

istinitu, ali ne prihvati kao takvu i drugu, onda te rečenice imaju različit smisao.³⁶ Treba napomenuti da je prema Fregeu smisao rečenice *misao*,³⁷ kao i da se kriterijum za razgraničenje smisla izraza koji nisu rečenice može formulirati pomoću kriterijuma za razgraničenje smisla izraza koji jesu rečenice.³⁸ Tako npr. na osnovu ove formulacije kriterijuma za razgraničenje misli Frege zaključuje da rečenice "Večernjača je telo obasjano Suncem" i "Zornjača je telo obasjano Suncem" imaju različit smisao, tj. da izražavaju različite misli, jer je moguće da neko jednu rečenicu smatra istinitom, a da ne smatra da je istinita i druga rečenica.³⁹

Ovde naizgled nastaje ozbiljan problem. Videli smo da prema rešenju paradoksa analize koje se može pronaći u poznim Fregeovim spisima, analizandum i analizans uspešne analize moraju imati isti smisao, što obezbeđuje ispravnost analize. Sa druge strane, pošto smatramo da su uspešne analize moguće – tj. da su moguće analize koje su i ispravne i informativne – smatramo da analiza može biti, kako to kaže Nelson, intelektualno postignuće. Odnosno, smatramo da je moguće da osoba koja razume analizandum "A" i analizans "B" prihvati rečenicu "A je A" kao istinitu, ali da ne prihvati i rečenicu "A je B" kao istinitu.⁴⁰ Međutim, prema ovom rešenju paradoksa analize, te dve rečenice imaju isti smisao, pod pretpostavkom da je analiza "A je B" ispravna, jer izrazi "A" i "B" imaju isti smisao. Prema prethodno formulisanom kriterijumu za razgraničenje misli, pak, ove rečenice imaju različit smisao, pošto je moguće da obe razumemo a da prihvatimo kao istinitu samo jednu od njih. Tako deluje da je ovo rešenje paradoksa analize nesaglasno sa kriterijumom za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu, što predstavlja problem kako za pripisavanje Fregeu ovakvog rešenja paradoksa analize, tako i za istovremeno prihvatanje tog rešenja i standardnog kriterijuma za razgraničenje misli kao ispravnih.

36 Ovakav kriterijum za razgraničenje misli Fregeu pripisuje pre svega Evans (Evans, 1982, str. 19-20). Neki autori Fregeu pripisuju i jednu jaču tvrdnju, koju nazivaju kriterijumom za identitet smisla, a koja glasi: dve rečenice imaju isti smisao akko osoba koja razume obe rečenice i prihvata jednu od njih kao istinitu mora kao istinitu da prihvati i drugu (Cf. Beaney, 1996, str. 228-9, Klement, 2002, str. 89-90, Nelson, 2008, str. 159, Schellenberg, 2012, str. 166-8). Mesta kod Fregea koja se najčešće navode u prilog pripisivanju ovih kriterijuma Fregeu su Frege, 1984a, str. 162, Frege, 1997a, str. 299-300, Frege, 1997b, str. 321. Za potrebe ovog rada nije potrebno pripisivati Fregeu ovaj kriterijum za identitet smisla, već samo prethodni kriterijum za razgraničenje misli.

37 Frege, 1984a, str. 162-3.

38 Cf. Frege, 1997d, str. 241, Schellenberg, 2012, str. 172-3.

39 Cf. Frege, 1984a, str. 162.

40 Cf. Nelson, 2008, str. 166.

Moguće rešenje prethodne nesaglasnosti:

Ovu nesaglasnost mogli bismo pokušati da rešimo na više načina, a da pritom očuvamo rešenje paradoksa analize koje je pronađeno u poznim Fregeovim spisima. Najdirektniji način za to bio bi negiranje kriterijuma za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu. Tako ovu nesaglasnost rešava npr. Nelson.⁴¹ Umesto prethodno formulisanog kriterijuma za razgraničenje misli, on formuliše sledeći kriterijum: dve rečenice imaju isti smisao akko osoba koja *u potpunosti* razume obe rečenice i prihvata jednu od njih kao istinitu mora kao takvu prihvatiti i drugu.⁴² U tom slučaju, kriterijum za razgraničenje misli postaje: ako dve rečenice imaju isti smisao, onda osoba koja u potpunosti razume obe rečenice i prihvata jednu od njih kao istinitu mora kao takvu prihvatiti i drugu. Ovaj kriterijum se poziva na prethodno pomenuto razlikovanje između potpunog i delimičnog razumevanja smisla nekog izraza za koje Nelson smatra da se može pronaći kod poznog Fregea. Sličan kriterijum nudi i Šelenberg, premda ne iz razloga rešavanja ove nesaglasnosti. U skraćenoj verziji njen kriterijum glasi ovako: dve rečenice imaju isti smisao akko osoba koja razume obe rečenice i prihvata jednu od njih kao istinitu *treba* kao istinitu da prihvati i drugu.⁴³ Iz ovoga proističe da ako dve rečenice imaju isti smisao, onda osoba koja razume obe rečenice i prihvata jednu od njih kao istinitu *treba* kao istinitu da prihvati i drugu. Ovde se ne govori o tome da osoba *de facto* mora priznati da obe rečenice imaju istu istinosnu vrednost, već o tome da je ona *racionalno obavezana* da to učini.⁴⁴ Problem sa ovakvom vrstom pokušaja rešavanja ove nesaglasnosti, međutim, jeste taj što je kriterijum za razgraničenje misli takav kakav je početno formulisan i kakav se standardno pripisuje Fregeu potkrepljen jakim tekstualnim svedočanstvom, kao što je na to ukazano u prethodnom odeljku. Možda nije nemoguće da bismo pažljivim preispitivanjem tog tekstualnog svedočanstva došli do toga da tako formulisan kriterijum nije najadekvatnija interpretacija onoga što se može pronaći kod Fregea, no u to se ovde neću upuštati. Ovde ću predložiti jedan manje direktan način da se data nesaglasnost reši. Tačnije, sugerisaću da su pojam smisla o kojem govori rešenje paradoksa analize koje se može pronaći u poznim Fregeovim spisima i pojam smisla o kojem govori

41 Ibid., str. 166-7.

42 Cf. Ibid., str. 164.

43 Cf. Schellenberg, 2012, str. 168-70.

44 Šelenberg dodaje još neke uslove koje ovaj kriterijum treba da zadovoljava kako bi bio ispravan kriterijum za identitet smisla, tj. kako bi se izbegli određeni kontraprimeri, no u to ovde nećemo ulaziti (Cf. Ibid., str. 168-70). Za još jedno detaljno i nešto drukčije preispitivanje ispravnosti ovih kriterijuma za identitet smisla i razgraničenje misli koji se standardno pripisuju Fregeu može se videti Horty, 2007, str. 10-26.

kriterijum za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu zapravo dva različita pojma.

Postojanje dva različita pojma smisla koja se mogu pronaći kod Fregea pre svih uočio je Hedok,⁴⁵ dok anticipaciju toga imamo i kod Binija.⁴⁶ Jedan pojam smisla bio bi onaj koji je zvanično predstavljen u *O smislu i referenciji*,⁴⁷ kao i na još nekim mestima kod Fregea.⁴⁸ Anticipaciju drugog pojma smisla Hedok, kao i Bini, pronalazi u Fregeovom pojmu *pojmovnog sadržaja* iz *Pojmovnog spisa*,⁴⁹ dok taj pojam u razvijenijem obliku pronalazi na određenim mestima u poznim Fregeovim spisima.⁵⁰ Ovaj prvi smisao nazvaću *epistemičkim*, a ovaj drugi *semantičkim* smislom. Terminologija je inspirisana Binijem.⁵¹ Treba ipak imati na umu, kao što je već napomenuto, da Bini ne smatra da postoje dva različita pojma smisla kod Fregea, već dva različita shvatanja jednog pojma. Epistemički smisao jeste već pomenuti "način prikazivanja" nečega, objekta u slučaju smisla izraza koji su imena, pojma (Fregeovskog) u slučaju smisla izraza koji su predikati. Kriterijum za identitet epistemičkog smisla jeste već pomenuti kriterijum za identitet smisla koji neki autori pripisuju Fregeu a koji predstavlja jaču verziju kriterijuma za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu. Sa druge strane, kriterijum za identitet semantičkog smisla može se pronaći u Fregeovom pismu Huserlu. U nešto skraćenoj verziji taj kriterijum glasi ovako: dve rečenice imaju isti smisao akko pretpostavka da ove rečenice imaju različitu istinosnu vrednost vodi u protivrečnost, i ovo se može dokazati na osnovu čisto logičkih zakona.⁵² Malo drukčije rečeno, dve rečenice imaju isti semantički smisao akko su logički ekvivalentne, tj akko postoji

45 Cf. Haddock, 2000, str. 53-8.

46 Za razliku od Hedoka, Bini ne govori o dva različita pojma smisla kod Fregea, već o dva različita shvatanja jednog jedinstvenog pojma. Jedno shvatanje naziva *semantičkim*, a drugo *epistemičkim*. Bini odbacuje mogućnost da mogu postojati dva različita pojma smisla kod Fregea, te smatra kako se mora izabrati jedno od ova dva shvatanja. On lično zastupa jednu verziju epistemičkog shvatanja pojma smisla. Cf. Beaney, 1996, str. 226-7, 231.

47 Cf. Beaney, 1996, str. 226, Haddock, 2000, str. 53-4.

48 Pre svega u Frege, 1997a, str. 299-300.

49 Cf. Beaney, 1996, str. 226-7, Frege, 1879, str. 12-3, Haddock, 2000, str. 54-5.

50 Ovde pre svega mislim na jedno Fregeovo pismo Huserlu (Frege, 1997c, str. 305-6) na koje se pozivaju i Hedok (Haddock, 2000, str 56) i Bini (Beaney, 1996, str. 228). Na to pismo poziva se i Van Hejenort (Van Heijenoort, 1977, str. 105) koji je, sa svoje strane, uočio postojanje izvesne ambivalentnosti u Fregeovom pojmu smisla, premda nije pravio jasne razlike unutar njega poput Hedoka. Hedok se još poziva i na neka mesta u Fregeovim drugim spisima (Cf. Haddock, 2000, str. 55-7).

51 Cf. Beaney, 1996, str. 226-7.

52 Cf. Frege, 1997c, str. 305-6.

dokaz da su one materijalno ekvivalentne.⁵³ Relativno lako možemo uočiti razliku između ova dva pojma smisla. Tako npr. rečenice "1+1=2" i "27714:13857=2" imaju isti semantički smisao, pošto su ove rečenice logički ekvivalentne (ukoliko, poput Fregea, pretpostavimo da važi logicizam). Međutim, one imaju različit epistemički smisao, jer je moguće da neka osoba jednu od njih prihvati kao istinitu a da nije sigurna što se istinitosti druge tiče.⁵⁴ Uopšteno gledano, to što su dve rečenice logički ekvivalentne ne znači da će svako ko bar donekle razume te dve rečenice smatrati da one imaju istu istinosnu vrednost. Osoba prosto može da ne zna relevantne logičke relacije koje postoje između tih rečenica.

Ukoliko prihvatimo da postoje dva pojma smisla kod Fregea, rešenje paradoksa analize koje Nelson pronalazi kod poznog Fregea možemo reinterpretirati na sledeći način. Prema tako reinterpretiranom rešenju, analiza je ispravna zato što analizandum i analizans imaju isti smisao, gde ovaj smisao treba da razumemo kao semantički smisao, tj. analiza je ispravna kada su analizandum i analizans logički ekvivalentni izrazi.⁵⁵ Analiza je informativna jer sa analizandumom i analizansom povezujemo različit smisao, gde ovaj smisao razumemo kao epistemički smisao, tj. analiza je informativna kada na različit način shvatamo, prikazujemo semantički smisao.

U donjoj tabeli možemo direktno uporediti početnu formulaciju paradoksa analize sa formulacijom tog paradoksa koja je interpretirana pomoću distinkcije između epistemičkog i semantičkog smisla:

1. Analiza "A je B" je ispravna.	Analiza "A je B" je ispravna.
2. Analiza "A je B" je informativna.	Analiza "A je B" je informativna.
3. Ako je neka analiza ispravna, onda njeni analizandum i analizans imaju isto značenje.	Ako je neka analiza ispravna, onda njeni analizandum i analizans imaju isti semantički smisao.
4. Iz 1. i 3. dobijamo da izrazi "A" i "B" imaju isto značenje.	Iz 1. i 3. dobijamo da izrazi "A" i "B" imaju isti semantički smisao.

53 Cf. Beaney, 1996, str. 229.

54 Cf. Haddock, 2000, str. 57.

55 Logička ekvivalentnost izraza koji su rečenice je prethodno određena kao dokaziva materijalna ekvivalentnost. Relativno lako se može odrediti i logička ekvivalentnost izraza koji nisu rečenice. To se može videti u Frege, 1997d, str. 241 i Schellenberg, 2012, str. 172-3.

5. Ako neka dva izraza imaju isto značenje, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isto značenje.	5 ^{'''} . 1. Ako neka dva izraza imaju isti semantički smisao, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isti semantički smisao. 5 ^{'''} . 2. Ako neka dva izraza imaju isti semantički smisao, onda svako ko razume ta dva izraza zna da oni imaju isti epistemički smisao.
6. Iz 4. i 5. dobijamo da svako ko razume izraze "A" i "B" zna da oni imaju isto značenje.	Iz 4. i 5. dobijamo da svako ko razume izraze "A" i "B" zna da oni imaju isti semantički/epistemički smisao.
7. Ako postoje dva izraza takva da ko god ih razume zna da oni imaju isto značenje, onda analiza jednog od tih izraza pomoću drugog nije informativna.	Ako postoje dva izraza takva da ko god ih razume zna da oni imaju isti semantički/epistemički smisao, onda analiza jednog od tih izraza pomoću drugog nije informativna.
8. Iz 6. i 7. dobijamo da analiza "A je B" nije informativna.	Iz 6. i 7. dobijamo da analiza "A je B" nije informativna.
9. Iz 2. i 8. dobijamo protivrečnost.	Iz 2. i 8. dobijamo protivrečnost.

Ovakvo rešenje, poput Nelsonovog, dovodi u pitanje prepostavku 5. Bilo da tumačimo tu prepostavku kao 5^{'''}. 1. ili kao 5^{'''}. 2, ona postaje lažna. Tvrdnja 5^{'''}. 1. je lažna zato što možemo da ne znamo da su dva izraza logički ekvivalentni, a da ih ipak na izvestan (Nelson bi rekao nepotpuni) način razumemo. Tvrdnja 5^{'''}. 2. je lažna zato što dva logički ekvivalentna izraza ne moraju imati isti epistemički smisao, tj. mi te izraze možemo shvatati na različite načine. Na taj način ne dospevamo do paradoksalnog zaključka.

Videli smo da je epistemički smisao, tačnije kriterijum za njegov identitet, predstavljen onim što je kriterijum za identitet smisla koji neki autori pripisuju Fregeu. Sa druge strane, smisao o kojem se govori u rešenju paradoksa analize koje se može pronaći kod poznog Fregea možemo razumeti kao semantički smisao. Tako ne moramo, kao što to Nelson smatra, odbaciti kriterijum za razgraničenje misli koji se standardno pripisuje Fregeu ako hoćemo da prihvatimo rešenje paradoksa analize koje Nelson pronalazi kod poznog Fregea. Niti moramo smatrati da je sam Frege obavezan da to uradi, bar u svojoj poznoj fazi u kojoj i nudi dato rešenje paradoksa analize.⁵⁶ Do ovakvog Nelsonovog stava dolazimo samo ako

pretpostavimo da je smisao o kojem se govori u tom rešenju paradoksa analize isti kao i smisao o kojem se govori u datom kriterijumu za razgraničenje misli. Međutim, ukoliko poput Hedoka prihvatimo da Frege zapravo koristi dva različita pojma smisla, a ne da koristi jedan isti pojam, kao što to Bini smatra,⁵⁷ možemo prihvatiti i dato rešenje paradoksa analize i standardni kriterijum za razgraničenje misli. To isto može učiniti i Frege. Štaviše, Nelson ne uočava da se može ustanoviti uska veza između njegovog vlastitog (Fregeovskog) shvatanja uspešnosti pojmovne analize i shvatanja prema kojem postoje dva različita pojma smisla kod Fregea. Setimo se da Nelson smatra kako je analiza ispravna jer analizandum i analizans imaju isti smisao, dok je informativna zato što sa njima povezujemo različite koncepcije.⁵⁸ Koncepcije su nešto pomoću čega shvatamo smisao po Nelsonu, dok je kriterijum za identitet koncepcija zapravo isti kao kriterijum za identitet smisla koji neki autori pripisuju Fregeu.⁵⁹ Stoga se otvara mogućnost da Nelsonov nedovoljno razvijen pojam koncepcije razumemo pomoću pojma epistemičkog smisla. S obzirom na to da Frege epistemički smisao razume kao način prikazivanja referencije datog izraza, a da Nelson koncepcije razume kao nešto pomoću čega shvatamo smisao nekog izraza, možda bi se epistemički smisao mogao razumeti kao da na izvestan način prikazuje i ovaj (Nelsonovski) smisao koji neki izraz poseduje, koji pak možemo razumeti kao semantički smisao. Pokazivanje adekvatnosti ovakvog shvatanja svakako bi moralo biti detaljnije, no time se neću baviti. Osnovni cilj ovde bio je da se pokaže kako se Nelsonovo shvatanje uspešnosti pojmovne analize može interpretirati pomoću distinkcije između epistemičkog i semantičkog smisla.

Glavni problem sa ovakvim pokušajem rešenja jeste što se njime Fregeovska semantika dodatno komplikuje. Sada pored referencije nekog izraza moramo prihvatiti i dve različite vrste smisla koja taj izraz poseduje. Tako se odmah postavlja sledeća dva pitanja: prvo se tiče toga koji odnos postoji između semantičkog smisla i referencije, a koji između epistemičkog smisla i referencije; drugo se tiče odnosa između semantičkog i epistemičkog smisla. Kako i da li bi se na ova pitanja moglo adekvatno odgovoriti, a da se na bitan način ne izađe iz okvira Fregeovske semantike, nešto je u šta ovde ne možemo ulaziti. Glavni cilj ovog odeljka bio je da se sugeriše način koji će nam omogućiti da prihvatimo i standardni kriterijum razgraničenja misli i rešenje paradoksa analize koje se može naći kod poznog Fregea.

Filip Čukljević
 Institut za filozofiju
 Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

57 Cf. Beaney, 1996, str. 226-7.

58 Cf. Nelson, 2008, str. 165-6.

59 Ibid., str. 165.

Literatura

- Beaney, M. 1996. *Frege: Making Sense*. London: Duckworth.
- ur. 1997. *The Frege Reader*. Oxford: Blackwell.
- Burge, T. 2005. *Truth, Thought, Reason: Essays on Frege*. Oxford: Oxford University Press.
2005. Frege on Sense and Linguistic Meaning. U: T. Burge.
- Church, A. 1946. "A Note on the "Paradox of Analysis." by Morton G. White; The "Paradox of Analysis" Again: A Reply by Max Black; Analysis and Identity: A Rejoinder by Morton G. White; How can Analysis be Informative? by Max Black". *The Journal of Symbolic Logic* Vol. 11, No. 4.
- Evans, G. 1982. *The Varieties of Reference*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Frege, G. 1879. *Begriffsschrift*. U: <http://dec59.ruk.cuni.cz/~kolmanv/Begriffsschrift.pdf>, pristupljeno 8. 10. 2014.
1960. *The Foundations of Arithmetic*. New York: Harper Torchbooks.
1964. *The Basic Laws of Arithmetic*. Berkeley: University of California Press.
- 1979a. Comments on Sense and Meaning. U: H. Hermes, F. Kambartel i F. Kaulbach, ur.
- 1979b. Logic in Mathematics. U: H. Hermes, F. Kambartel i F. Kaulbach, ur.
- 1984a. On Sense and Meaning. U: B. McGuinness, ur.
- 1984b. Review of E. G. Husserl, *Philosophie der Arithmetik*. U: B. McGuinness, ur.
- 1997a. A Brief Survey of my Logical Doctrines (1906): Extract. U: M. Beaney, ur.
- 1997b. Letter to Jourdain, Jan. 1914: Extract. U: M. Beaney, ur.
- 1997c. Letters to Husserl, 1906. U: M. Beaney, ur.
- 1997d. On Mr. Peano's Conceptual Notation and My Own (1897). U: M. Beaney, ur.
- Haddock, G. E. R. 2000. On Frege's Two Notions of Sense. U: C. O. Hill i G. E. R. Haddock.
- Hermes, H., Kambartel, F. i Kaulbach, F. ur. 1979. *Gottlob Frege: Posthumous Writings*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hill, C. O. i Haddock, G. E. R. 2000. *Husserl or Frege? Meaning, Objectivity, and Mathematics*. Chicago: Open Court.
- Horty, J. 2007. *Frege on Definitions: A Case Study of Semantic Content*. Oxford: Oxford University Press.
- Klement, K. C. 2002. *Frege and the Logic of Sense and Reference*. New York: Routledge.
- Kvajn, V. V. O. 2007. Dve dogme empirizma. U: V. V. O. Kvajn
- Kvajn, V. V. O. 2007. *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Langford, C. H. 1942. The Notion of Analysis in Moore's Philosophy. U: P. A. Schilpp
- McGuinness, B. ur. 1984. *Gottlob Frege: Collected Papers on Mathematics, Logic, and Philosophy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Nelson, M. 2008. Frege and the Paradox of Analysis. *Philosophical Studies* 137.

- Schellenberg, S. 2012. Sameness of Fregean sense. *Synthese* 189.
- Schilpp, P. A. ur. 1942. *The Philosophy of G. E. Moore*. La Salle: Open Court.
- Van Heijenoort, J. 1977. Frege on sense identity. *Journal of Philosophical Logic* 6.
- White, M. G. 1948. On the Church-Frege Solution of the Paradox of Analysis. *Philosophy and Phenomenological Research* Vol. 9, No. 2.

Filip Čukljević

**Fregean Solution of the Paradox of Analysis and
the Criterion of Difference of Thoughts**

(Summary)

At the beginning of this essay a formulation of the paradox of analysis is presented. Standard Fregean solution of this paradox is then displayed, as well as the problems that this solution faces. Afterwards, another solution of the paradox of analysis is shown, which can be found in Frege's late writings. It will be demonstrated that this solution, at least at first sight, is incompatible with the criterion of difference of thoughts that is standardly attributed to Frege. In the end, a possible solution to this incompatibility is suggested.

KEY WORDS: paradox of analysis, meaning, understanding, sense, reference